

FİRUDİN RZAYEV*

ARAS/ARAŞ QƏDİM TÜRK TANRI ADININ NAXÇIVAN ƏRAZİSİ
TOPONİMLƏRİNDƏ İZLƏRİ

Məqalədə əski türk mifik təfəkküründə xüsusi yeri olan Aras/Araşi qədim tanrı adının Naxçıvan ərazisi toponimlərindəki izlərindən bəhs olunur. Yazılarda adı keçən Aras/Araş tanrısının tarixi m.ö. I minilliyə söykənməklə, ərazi toponimik adlarında günümüzə qədər qalmışdır. Bu qədim mifin Naxçıvanla bağlılığı indiyədək Azərbaycan və türk alimləri tərəfindən tədqiqi və adların izahı verilməmişdir. Məqalədə qədim Naxçıvan ərazisi toponimlərinin oykonim, oronim və hidronimlərində bu tanrı adı faktlar əsasında təsdiq edilir.

Tədqiqatda Naxçıvan coğrafi arealında bu miflə bağlı toponimlərin etimoloji izahları verilir. Aras/Araş tanrı adının prototürklərlə bağlı adlarda qalması bu mifik inancın qədimliyini sübut edir. Azərbaycan, Naxçıvan, Abxaz, Çeçen, İnquş və digər türklərdə bu adın yeri məqalədə elmi faktlarla əsaslandırılır.

Açar sözlər: Aras/Arqaş, Azərbaycan, Naxçıvan, Abxaz, Çeçen, İnquş oykonim, oronim, hidronim.

Azərbaycanımızın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisi qədim dünya sivilizasiyası mərkəzlərindən və prototürk tayfalarını ən sıx yaşadığı ana yurdlardan biri olmuşdur. Qədim qaynaqlara diqqət etdikdə bu ərazi, bəşəri sivilizasiya mərkəzləri arasında da xüsusi yer almaqla bərabər, öz toponimik sistemində m.ö. I minilliyə aid əski türk tayfa adları və onların miflərini də özündə yaşatmaqdadır. Bəşəri mədəniyyətin təkamülü üçün yüksək bir əhəmiyyət daşıyan bu qədim Naxçıvan ərazisi, böyük tarixi sivilizasiyaların mərkəzlərindən biri kimi, bütün dövrlərdə o cümlədən m.ö. I minilliklərdə də böyük siyasi proseslərin meydanına çevrilmişdir. Buna baxmayaraq ərazidəki istənilən siyasi proseslər onun minillər öncə yaratdığı mədəniyyəti, əsasən də mifik dünyagörüşün nişanələrini tam olaraq bu ərazidən silib ata bilməmiş, onun qədim dövr inanc mədəniyyətinin izləri ərazinin məntəqə adları-oykonimlərində, eləcə də oronimik, hidronimik adlarında günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Qeyd edək ki, tarixi proseslər ərazi mədəniyyəti, eləcə də ərazidə yerli sakinlər olan tayfaların dil, tarix, etnoqrafiya, mif və etnogenezi məsələlərinə müəyyən qədər təsir etsə də, bu faktlar o dövrün yazılı mənbələrində də yer aldığından, tam olaraq silinib itməmişdir. İstənilən bir dövrdə siyasi qurumlar yerli xalqın minillərdən adlayıb gələn mədəniyyəti, coğrafi adlarda yaşayan mifik inanclarına yad, mənfi don geydirməyə çalışsa da müəyyən qədər təsirə baxmayaraq bu qədimlik xalqın yaddaşından tam silinmir, bir çox yazılarımızda qeyd etdiyimiz kimi əsəti və rəvayətlərdə, məişət və inanclarda təkrarlanmaqla öz izlərini qoruyub saxlaya bilər.

Naxçıvan ərazisindəki m.ö. I minilliyə, aid mifik inanclar, mifik dünyagörüşlər bu miflərlə bağlı müəyyən dövr abidələrin quruluşunda, buradakı naxışlarda, eləcə də xalqın rəvayət və nağıllarında, şifahi ədəbiyyatında özünü minillər boyu qoruyub saxlamaq gücündədir. Bu mifləri özündə yaşadan dövrümüzdəki toponimik adlar da bu baxımdan əsl mənbə yerindədir. Naxçıvan ərazilərində məskunlaşması tarixi m.ö. I minilliyin əvvəllərinə aid olub, antik tarixçilərin əsərlərində yer alan və bu ərazi əhalisinin etnogenezində xüsusi yeri olmuş tayfalarından biri də, As türklərinin varisi Aras türk tayfaları olmuşdur. Bu qədim ərazidə tayfaların adı ilə bağlı xeyli sayda toponimlərə rast gəlirik ki, bu adlarda onların adları və mifik inancları da yaşamaqdadır. Biz qaynaq məlumatlarına diqqət etdikdə, Aras/Araş adı ilə qaynaqlara düşən bu qədim türk tayfalarının Naxçıvan əraziləri ilə birlikdə Araz axarları, Urmiya hövzəsi və Göyçə, Van gölləri arasında məskun olduqlarına dair biz xeyli tarixi məlumatlarla rastlaşırıq (12, s. 111). Bildiyimiz kimi hər hansı bir xalqın etnik qrup şəklindən bir xalq kimi formalaşması tarixi

minilliklərin siyasi prosesi olmuş, bu formalaşmada mifik təfəkkür amilləri, əsasən ətraf aləmi, təbiətdə baş verən hadisələri dərk etmə fəvqündə meydana çıxmışdır. Təbii ki, bu amillərə uyğun “xeyir” və “şər” istiqamətli miflər onların adət-ənənələrinə təsir etmiş, bir xalq şəklində formalaşma prosesində də bu mifləri özlərində yaşatmış, öz inanc və adətləri ilə başqa xalqlardan fərqlənmişlər.

İstər mifologiyaya, istərsə də toponimikaya dair yazılarda biz Aras/Araş tayfalarının mifi ilə bağlı hər hansı bir məlumata rast gəlmirik. Azərbaycan xalqının etnogenezi məsələsinə, eləcə də qədim türklərin mifik inanclarına toxunan Q.Qeybullayev, M.Seyidov və b. tədqiqatlarında biz prototürk tayfaları ilə bağlı xeyli məsələlərə nəzər salındığına rast gəlirik. Müəlliflərin tədqiqatlarında Zaqafqaziya, Orta Asiya, Volqaboyu və s. ərazilərdə Araziaş, Araks, Arus kimi etnotoponimlərin adları, eləcə də Orus tayfa adı çəkilsə də, bu adların mənalarına və buradakı mifə toxunulmamışdır (9, s. 8, 21, 35, 54 69, 175). Eyni hala biz Aras tayfaları ilə bağlı T.Əhmədovun da tədqiqatlarında təsadüf edirik ki, burada sadəcə Araz çay adı hidronim kimi verilmiş, Aras tayfa adının mənası və mifi məsələlərinə diqqət yetirilməmişdir (5, s. 216).

Naxçıvan toponimik sistemində biz xeyli sayda As türkləri ilə bağlı adlara eləcə də Araska, Aras, Arqaş kimi yazılışlarda mifik inanclara da, rast gəlirik. Lakin Araska, Aras, Arqaş kimi yazılışlardakı bu mifik inanclar, bu tanrı adlarına diqqət etsək, burada Araska-ər+as+ka-“şanlı, şöhrətli” sözləri adı “Şanlı ər As”/Araş kimi izah edir ki, biz Aras/Araş adının bir miflə bərabər tayfa adı da olduğunu düşünürük. Fikrimizcə As tayfa qolu olan bu ad da yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, bir etnik qrup şəklində mövcud olmuş, daha sonra bir tayfa kimi formalaşmada mifik təfəkkür amillərinə yiyələnmiş, əsasən ətraf aləmi, təbiətdə baş verən hadisələri dərk etmə fəvqündə mövcud amillərə uyğun “xeyir” və “şər” istiqamətli miflər olaraq, onların adət-ənənələrində yer almışdır.

Qeyd edək ki, Herodotun “Tarix” kitabında da xeyli sayda tayfa adları ilə yanaşı Asiya ərazisində Araz/Araks çay adı haqqında məlumata rast gəlirik. Müəllif, çayın Midiya ərazisində olduğunu qeyd edir (7, I 201, III 36).

İ.Əliyev də bu istiqamətdən apardığı tədqiqatlarda Azərbaycanlıların etnogenezində iştirakı olmuş bir qrup tayfalarla yanaşı Az tayfalarının da adını qeyd edir. O, xalqımızın bu qədim mədəniyyətinin ilk inkişaf dövrü və formalaşması mərhələsini əski prototürklərlə bağlayaraq Azərbaycan türklərinin ümumtürk arealında baş vermiş universal səciyyəli mədəni-tarixi hadisələrin mərkəzində olduğunu, ümumtürk mədəniyyətinin formalaşmasında böyük tarixi rol oynadığını yazır. Azərbaycan türklərinin ümumtürk tarixində əsaslı şəkildə iştirakını və gücünü qeyd edən müəllif, ərazidə avtohton- yerli sakinlər olmuş prototürk etnosları subartu, lulu, quti, turuk, kuman, kəngər, kassi, sak və s. tayfalarla yanaşı Az tayfasının da adını çəkir, onların Aras kimi tayfa olması məsələsinə və mifinə toxunmur və m.ö. minilliklərdə yaşadıklarını qeyd etsə də, dəqiq tarix göstərmir (1, s. 86).

Bu cür tarixi məlumatlara biz alban tarixçisi M.Qoşun “Alban xronikası” əsərində də rast gəlirik. O, Albaniyada XII əsr siyasi hadisələri ilə bağlı məlumatlarında Naxçıvana aid Xal-injakar (Əlincə), Zəngi tayfa adı və Zəngan şəhər adları ilə bərabər Araz adını da göstərir (12, s. 185).

Naxçıvan və ümumtürk toponimik sistemində bu adların yer alma səbəbi təbii ki, Aras-As əri tayfalarının yayım arealı ilə bağlı olmuşdur. Biz mənbələrə diqqət etdikdə burada ərsak, ertus, aral, aralat, aran kimi türk tayfa adları ilə qarşılaşırıq (9, s. 54) ki, Aras tayfa adı bu tayfa adlarının quruluş, yaranma formaları ilə eynilik daşıyır. Biz miflərlə bağlı qədim mənbələrdə diqqət etdikdə burada Araş, Araska, Arqaş tanrıları da xeyir, şər mifik inanc fərqləri ilə qeyd edilən tanrılardır. Araş/Araska mifi istər Azərbaycan türklərində, istərsə də abxazlarda Araska, Aras, Arqaş yazılışlarında fərqli mifik xarakterə malik tanrılar olmuşdur. (11, s. 98, 101-102).

Azərbaycanın qədim Zərdüştlük dini ilə bağlı “Avesta” kitabında Araska tanrısı insanların həyatında “Qızıl dövrü” başa çatdıqdan sonra, onları yer üzündən silən, məhv edən tanrı olaraq verilir. Eyni kökdən gələn Araş, Arqaş yazılışlarında mənbələrə düşən bu tanrılar isə, müxtəlif xarakterli olaraq təqdim edirlər. Miflərlə bağlı mənbə məlumatlarında Ares-“ədalətli müharibə tanrısı” kimi mövcud olan tanrıdır. Bu tanrı qəddar şeytanları insanlar arasından qovan, onları uşaqlardan uzaqlaşdıran, onları gələcəkdə tökülən qanlardan qoruyan və işıqlı həyata bağlayan tanrıdır. Bu mifoloji düşüm tərzləri bu gün də çeçen, inquş türklərinin mifoloji baxışlarında qalmaqdadır. Aras mifi həm də mahir ox atan tanrı olmaqla, döyüşlərdə düşmən mövqeyini göstərmək üçün, oxunu daha da uzağa atıb düşmənin hansı məsafədə durduğunu təyin edir və o, Vətən uğrunda canını verən tanrıdır. Abxaz türklərində isə Araş yazılışında bu tanrı qanadlı At şəklində qəhrəmanların köməkçisi olmaqla, qeyri-adi gücə sahib bir tanrıdır. O, səmada, eləcə də yerdə və yerin altında böyük güc sahibi olaraq həm səma cisimlərini, həm də yerin altı və üstündə olan insanları idarə edir (11, s. 50, 98, 101-102, 112).

Bu tanrı adları Zərdüştlük dini kitabı “Avestada” Araş kimi verilə də, rus siyasi oyunu ilə bu Tanrı adı Araxşa kimi yazılmaqla İran ərazisi və farslara aid mifoloji ad olaraq göstərilmişdir (1, s. 67; 11, s. 98) ki, tarixi qaynaqlar da Zərdüştlük dövründə farsları kiçik etnik qruplar kimi göstərir. Bildiyimiz kimi Zərdüştlük Azərbaycan xalqının mifik inancı olmaqla m.ö. VII əsrin ikinci yarısı, VI əsrin əvvəllərində mövcud olmuşdur. Zərdüşt haqqında ilkin məlumat m.ö. 465-425 illər yaşamış yunan tarixçisi Xsanti tərəfindən (V əsr) verilmişdir. Kiçik Asiyanın (hazırkı Türkiyə) Sard şəhərində yaşayan bu tarixçi, Herodotdan da əvvəl Urmiya gölüne qədər olan əraziyə bələd olmuşdur. İlk əvvəl Herodot, daha sonra isə Dəməşqli Nikolay onun yazılarından istifadə edib, Zərdüştlük-məzdəizm haqqında məlumat vermişlər. Biz tarixi qaynaqlara diqqət etdikdə m.ö. I minilliyin 1-ci yarısında Azərbaycan fəlsəfi fikrin inkişafında Midiya kahinləri nəslindən olan maqların təliminin mühüm yer tutğunu görürük. Səciyyəvidir ki, kahin silkindən olan maqlar mədəniyyət tarixinə yalnız din, fəlsəfə, elm təmsilçisi kimi deyil, həm də təlim yaradıcısı kimi daxil olmuşlar. Midiya tayfaları arasında maqlar xüsusi yer tuturdular. Onlar Zərdüşt dini ayinlərinin əsas icraçısı olub, xalq içərisində böyük nüfuzə malik idilər. Maq dedikdə bu ad təkcə tayfa adına daşıyan deyil, eyni zamanda Zərdüşt dinində kahin olaraq nəzərdə tutulurdu və onlar Zərdüştün varisləri sayılırdı. Lakin maqların təlimində hakim Zərdüşt inamından fərqli cəhətlər də var idi. Ərəbdilli qaynaqlarda ilk orta əsrlərdə Cənubi Azərbaycan əhalisinin əsas tərkib hissəsinin azərlərdən ibarət olduğu göstərilir (3, s. 83; 4, s. 166-168).

Bütün bunlarla bərabər biz bir faktı da qeyd etmək istərdik ki, Atropatena Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsi Midiyanın bir parçası idi və burada Azərbaycan türklərinin ulu əcdadları olan maday/matay, kuti, kaspı, maq, kassi, kadus, amard, tapur kimi türk tayfaları yaşayırdı (8, s. 121; 6, s. 13-15). Bu dövlətin ərazisində yaşamış göstərilən tayfa birlikləri, atropatenlilər tərəfindən yaradılmış bir dövlət olmaqla, nəhəng Midiya dövlətinin həm siyasi, həm də etnik varisləri idi ki, o dövrdə farslar kiçik etnik qrup kimi mövcud olmuşlar. Onu da qeyd edək ki, İran adında ərazi adı olmamış, bu ad qədim mənbələrdə Aran kimi göstərilmişdir. Cənub Azərbaycan ərazisi Aran “Ərlərin yeri” kimi işlənmiş ilk dəfə onun bir hərfini dəyişdirib “İran” kimi öz yazılarına salan Y.Klaproto olmuşdur. Q.Qeybullayev bu istiqamətdə xeyli tarixi faktlar göstərir (9, s.19). Bu faktlara əsasən deyə bilərik ki, Zərdüştlük dini türk mifi idi və bunun farslarla heç bir bağlılığı yoxdur.

Xüsusi olaraq qeyd edək ki, biz friq-erməni, fars, gürcü, yunan ərazilərində bu inanclarla bağlı heç bir ada təsadüf etmirik. Bunun əksinə olaraq, Naxçıvan ərazisində Araz çay adı, Arac zirvə, Babək bölgəsində Araz kənd adı, Azərbaycanın rayonlarında Araz Diləqarda, Araz Zərgər, Arazbarı kənd adlarına (2, s. 10), Türkiyə ərazisində Araç, Aras, Araz (sonradan Başböyük), Aşar kənd isimləri, Aras qəsəbə adı, (14, s. 3, 57, 86) Orta Asiya və altaylarda Arasatuba, Ares,

Arıs, rumın türklərində Ares kimi xeyli coğrafi adlarla rastlaşırıq (10, s. 54-59, 66-69). Bütün bu coğrafi adlar göstərilən mifin türk tayfalarına məxsus bir mifoloji inancın sübutları olmaqla günümüzdə coğrafi adlarımızda öz izlərini yaşatmaqdadır.

Əgər ümumtürk mifik düşüncəsinə, eyni zamanda Strabonun As tayfalarının tarixinə dair verdiyi məlumata diqqət etsək, biz türk xalqları mifoloji düşüncünün və bu mifoloji baxışların m.ö. VI minilliklərə aidliyini görürük ki, bu da türk mifinin 8 minillik tarixini tam olaraq sübut edir.

Bütün bu mənbə məlumatları, tədqiqatlardakı nəticələri müqayisəli təhlil edərək, aşağıdakı elmi nəticələri qeyd edə bilərik:

1. Aras tayfaları m.ö. I minilliklərdə tarix səhnəsində olmaqla, öz adlarını mahir ox atan, ədalətli Araş müharibə tanrısı adından almışlar;
2. Aras qədim türklərinin mifi m.ö. I minilliklərdə Kiçik Asiya, Orta Asiya türkləri arasında da yayılmış və şimala doğru çeçen və abxaz miflərinə də adlanmışdır;
3. Aras türk-Azərbaycan tayfalarının Ana yurdu qədim Naxər-Naxçıvan ölkəsi əraziləri olmuş, buradan ümumtürk arealına yayılmışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Алиев, И.Г. Очерк истории Атропатены. Баку: Азернешр, 1989, 160 с.
2. Azərbaycan SSR-nin qısa toponimlər lüğəti. Bakı: ASE Baş redaksiyası, 1986, 114 s.
3. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. I Bölmə (Tərtibatçılar Süleyman Əliyərli və tarix elmləri namizədi Lalə Əliyeva) Bakı: Çıraq, 2007, 400 s.
4. Azərbaycan Tarixi, I cild, (ən qədim zamanlardan XX əsrədək), Bakı: Azərneşr, 1994, 687 s.
5. Əhmədov T.M. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı: Universitet nəşr., 1991, 312 s.
6. Fazili A.H. Atropatena, Bakı: Elm, 1992, 216 s.
7. Геродот. История. Пер. и примеч. Г.А Стратановского. Ленинград: Наука, 1972, 599 с.
8. Qeybullayev Q.A. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərneşr, 1994, 278 s.
9. Гейбуллаев Г.А. К этногенезе азербайджанцев. Т. I, Баку: Элм, 1991, 548 с.
10. Малый атлас мира. Москва: Картография ГУГК, 1985, 331 с.
11. Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. I, Москва: Советская энциклопедия, 1987, 671 с.
12. Rzayev F.H. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən. I c. (m.ö.VI-III minilliklər). Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2013, 529 s.
13. Rzayev F.H. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən. II c. (m.ö. II-I minilliklər). Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2017, 588 s.
14. Tuncer Gülensoy. Türkçe Yer Adları Kılavuzu. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 1995, 103 s.
15. Всемирная история. Т. I, Москва: Госиздат, 1956, 746 с.

**AMEA Naxçıvan Bölməsi
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: firudinrzayev@gmail.com*